

Primul manual de șah tipărit pe teritoriul României

*Șahul este o mare în care un tânțar se poate
scălda, iar un elefant se poate îneca.*

Proverb indian

*Șahul este prea mult joc ca să fie știință și
prea multă știință ca să fie un joc.*

Gotthold Ephraim Lessing

*Șahul este cel mai minunat mijloc de discipli-
nare a gândirii, de ordonare a domeniilor de
cunoaștere și de recreație a spiritului. Este
un univers comprimat pe 64 de pătrățele.*

Nicolae Iorga

Informațiile despre locul, momentul și felul în care a fost născocit fascinantul joc al minții sunt atât de puține și de disparate, încât nu permit reconstituirea genezei șahului. Originile sale sunt învăluite în numeroase mituri și legende¹, care

¹ Prezentarea pe larg a legendelor la Constantin Ștefaniu, *Șah de la A la Z*, Editura Sport-Turism, București, 1984, pp. 8-26 și urm.

au în centrul lor personaje biblice și eroi ai lumii antice. Surse destul de neclare povestesc că Sem, fiul lui Noe, ar fi dus pe arca tatălui său mai multe jocuri, printre care și șahul, pentru a-și trece mai ușor timpul petrecut pe corabie în timpul potopului. O altă legendă spune că șahul ar fi fost inventat de înțeleptul rege Solomon și dăruit de acesta poporului său spre dezlegarea minților și desfătare. În China secolului al X-lea î.Hr., doi chinezi foarte înțelepți s-au înfruntat într-o luptă cu „fildeși” pe o tablă dăruită poporului de unul dintre împărații dinastiei Shang (sec. XVI î.Hr.). La curtea regelui persan Husru al II-lea – Nușirvan – ar fi venit o solie din India care i-ar fi adus, printre alte daruri, o cutie lucrată în pătrățele de aur și argint, pe care stăteau splendide figurine din fildeș reprezentând elefanți, călăreți, pedestrași, care de luptă, comandanți. Dacă înțelepții regelui reușeau să afle regulile jocului și să învingă, atunci regele Indiei era gata să încheie pace veșnică. În caz contrar, regele persan trebuia să îi plătească tribut celui indian. Dar înțelepții lui Husru au reușit să dezlege taina jocului necunoscut. Lui Palamede, eroul participant la războiul troian, grecii îi atribuiau, pe lângă inventarea mai multor litere ale alfabetului, a calendarului, a unităților de greutate și măsură, și inventarea jocului numit *pessoí* (sau *petteía*), asimilat o perioadă destul de îndelungată șahului. Cea mai răspândită legendă, cunoscută și preluată de mai toate popoarele din folclorul indian, este aceea pe care o povestește cu harul său neegalat Mihail Sadoveanu în nuvela *Soarele în baltă sau aventurile șahului*².

² Un tânăr împărat din India, urcat de foarte tânăr pe tronul tatălui său, a fost cuprins de întristare din

Deși șapte țări (India, China, Persia, Arabia, Asiria, Egiptul și Grecia) și-au revendicat, prin legendele lor, onoarea de a fi inventat acest joc, istoricii au stabilit, încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, că strămoșul direct al șahului este jocul indian *chaturanga*, apărut în jurul anului 570 d.Hr. undeva pe Valea Gangelui și răspândit în țările asiatice de către budiști. Denumirea *chaturanga* este compusă din cuvintele *chatur* „patru” și *anga* „elemente, unități”. Se pare că șahul indian *chaturanga* ar fi fost precedat de un șah arhaic, care se juca tot pe o tablă cu 64 de pătrate, dar era mai simplu, cu numai opt pietricele sau discuri albe sau negre de fiecare parte. De la această formă primară, o minte genială a înlocuit pietricelele sau discurile cu simboluri ale vieții cotidiene din lumea antică, în care luptele dintre popoare erau prezente constante³.

La începutul secolului al VII-lea d.Hr., jocul a trecut în Persia sub numele de *şatrandj*, suferind

pricina plictisului. Un înțelept, numit Sissa, i-a dăruit un joc, alcătuit dintr-o tablă cu 64 de căsuțe și figurine de fildeș reprezentând împărați, sfetnici, călăreți, oșteni de rând. După ce a învățat să joace, împăratul a scăpat de suferința sa și, bucuros, l-a întrebat pe înțelept ce răsplată vrea. Acesta a răspuns că dorește să primească un bob de grâu pentru prima căsuță de pe tablă, două pentru a doua, patru pentru a treia, opt pentru a patra și tot așa până la a 64-a căsuță. Împăratul, slab matematician, s-a mâniat de așa cerință și a poruncit să i se dea două banițe pline cu grâul cel mai bun. Dar, pentru că Sissa stăruia în rugămintea lui, i-a poruncit vistiernicului să i-o împlinească. În urma socotelilor făcute de acesta, s-a ajuns la cifra de 18 446 774 073 709 551 615 boabe, adică tot grâul care s-ar fi făcut în foarte mulți ani.

³ Apud Constantin Ștefaniu, *op. cit.*

însă unele modificări. Șatrândjul a atins apogeul în secolul al X-lea, datorită prezenței în această perioadă a unor *alia* „mari maeștri”⁴, și s-a răspândit cu repeziciune în toată lumea arabă, unde a suferit diverse modificări, în funcție de cultura și ritmul de dezvoltare al societăților în cadrul cărora a fost jucat. Deși „nu e câtuși de puțin ușor să determinăm aproximativ în ce epocă s-a cristalizat cu adevărat un joc mai apropiat de jocul nostru de șah actual decât de numeroasele și îndepărtatele jocuri pe tabla «în pătrățele», pe care societățile vechi, atât în Asia, cât și în Europa, le cunoșteau deja”⁵, totuși cercetătorii domeniului au putut stabili că evoluția de la șatrândj la noul joc de șah s-a produs pe parcursul a peste șapte secole, începând cu anul 711, când arabii au trecut Gibraltarul și au ocupat Spania, de unde, apoi, jocul s-a răspândit mai întâi în Sicilia, nordul Italiei și Franța, iar la începutul secolului al XI-lea, prin intermediul scandinavilor, în țările din nordul Europei. În Rusia, șatrândjul a pătruns direct de la popoarele asiatice, cu care era învecinată. Procesul „de transformare a șatrândjului s-a impus ca un fenomen spontan chiar din momentul apariției lui în Europa, din cauza încetineli excesive cu care se desfășura jocul, desigur potrivit temperamentului oriental, dar pur și simplu obositor pentru vioiul spirit latin”⁶. Jocul a intrat în faza sa modernă în secolele al XV-lea și al XVI-lea⁷.

⁴ Idem, *ibidem*, p. 29.

⁵ Michel Pastoureau, *O istorie simbolică a Evului Mediu occidental*. Trad. în limba română de Emilian Galaicu-Păun, Chișinău, Editura Cartier, 2004, p. 310.

⁶ Constantin Ștefaniu, *op. cit.*, p. 31.

⁷ Mario Di Cesare (ed.), *The Game of Chess*. Marco

Datele istorice despre momentul în care se plasează începuturile jocului de șah în România⁸, înainte de secolul al XIX-lea⁹, lipsesc. Anumite dovezi indirecte, spre exemplu termeni existenți în limba română veche, atestați la sfârșitul secolului

Girolamo Vida's Scacchia Ludus. With English Verse Translation and the Texts of the three earlier Versions edited with Introduction and Notes by Mario Di Cesare, Nieuwkoop, B. De Graaf, 1975, pp. 9-10.

⁸ V. referitor la această problemă: Viorel Cosma, „File din istoria șahului românesc”, în „Revista de șah”, nr. 3, 1960, pp. 44-45; U. Vălureanu, „Contribuții la o istorie a șahului românesc”, în „Revista de șah”, nr. 10, 1960; Constantin Ștefaniu, *Șah de la A la Z*, Editura Sport-Turism, București, 1984, pp. 102-103; Eugen Vicos, „Un capel-maistru ieșean promotor al șahului (1838)”, în „Revista română de șah” „Revista română de șah” nr. 6, 1986, p. 7; Marian Stere, „Începuturile literaturii șahiste în România”, în „Revista română de șah”, nr. 8, 1986; Virgil Nestorescu, „Prima lucrare de șah în limba română”, în „Revista română de șah”, nr. 5, 1988, pp. 12-14 (reluat în vol. *Cercetări etimologice*, Editura Univers Enciclopedic, București, 1999, pp. 140-152); *idem*, „Din evoluția limbajului șahist”, în „Planeta șah”, nr. 5, 1990, pp. 232-235 (reluat în vol. *Cercetări etimologice*, Editura Univers Enciclopedic, București, 1999, pp. 153-160); Emanuel Reicher, *Fantastica istorie a jocului de șah*, Editura Tritonic, București, 1998, p. 195.

⁹ Nicolae Filimon atestă pentru prima dată, în romanul său *Ciocoii vechi și noi* (1838), că în Muntenia se juca șah. Opt ani mai târziu, în numărul 3 din februarie 1846 al „Albinei românești”, în articolul „Magaziile Iașului” se afirmă că, în Moldova, una dintre însușirile pe care trebuie să le aibă un om de lume este cunoașterea jocului de șah (apud Nestorescu, 1990, p. 232). O trecere în revistă a surselor referitoare la practicarea șahului în secolul al XIX-lea în cele trei provincii românești vezi la Constantin Ștefaniu, *op. cit.* pp. 102- 109.

al XVIII-lea, ar putea conduce spre concluzia că „sportul minții” era cunoscut, poate chiar practicat, în Țările Române cel puțin din acest veac¹⁰. În Banat și în Transilvania șahul a fost importat prin filiera Roma – Viena – Budapesta. Adoptat mai întâi de aristocrați, el s-a răspândit rapid și în unele cercuri burgheze din Timișoara, Oradea, Arad, Brașov, Cluj ori Satu Mare, prin intermediul unor cărturari ai vremii, după cum atestă și manualul care face obiectul acestei ediții, pentru ca, începând cu secolul al XIX-lea, să cunoască o tot mai largă răspândire, mai ales în mediul urban¹¹. În Moldova și în Țara Românească, către sfârșitul secolului al XVII-lea, a ajuns șatrândjul¹², adus din India sau

¹⁰ V. Nestorescu, 1999, p. 143, n. 12 citează locuțiunea adjectivală *în șatranghe* „în carouri”, „cadrilat”, atestată într-un document din anul 1765 (cf. N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. XI); astăzi, termenul se păstrează regional, cu sensul de „vărgat”. Singularul refăcut *șatrancă* se folosește în unele zone din Transilvania și Muntenia cu sensul de „cusătură ornamentală în formă de pătrate, făcută pe năframe, ii etc. (apud V. Nestorescu, *loc. cit.*). Într-un document muntenesc, datat 29 august 1772, se amintește faptul că mireasa Măriuța Știuboaica primește de la mama sa „o rochie de atlas cu flori de fir *în șatranghe*” (apud Constantin Ștefaniu, *op. cit.*, p. 102).

¹¹ Cf. Constantin Ștefaniu, *op. cit.*, p. 99.

¹² Șahul este descendentul direct al unui joc indian *chaturangá*, apărut către anul 570 p.Chr. în India, pe Valea Gangelui. Trecut în Persia la începutul secolului al VII-lea p.Chr., *chaturangá* și-a schimbat numele în *șatrândj* și a suferit unele modificări în așezarea pieselor pe tablă, aflate la baza formei preluate de șahul european. Trecerea de la șatrândj la noul joc de șah s-a produs începând cu anul 711, când oștile arabe au trecut Gibraltarul, aducând cu ele în Europa cultura arabă în care șahul ocupa un loc important. Șahul, așa cum îl practicăm noi astăzi, a fost opera a trei țări europene:

Persia, prin filiera Rusiei. Contactele cu turcii vor fi fost și ele o cale de răspândire a vechiului joc arab, foarte la modă la Istanbul.¹³

Prima lucrare de șah în limba română este, de fapt, o traducere, datând din anul 1838, a unui original despre care traducătorul nu dă nicio informație¹⁴. Într-un articol publicat în anul 1838 la Iași, în „Alăuta românească”, Mihail Kogălniceanu face referiri la „eșec”, precum și la un manuscris, constituind traducerea unui manual de șah, care folosește atât sintagma „giocul șatranci”, cât și pe cea de „pravilele șahului”, atestând astfel în scris, pentru prima dată, trecerea, în mediile românești, de la șatrاندj la șahul european. În 1872, la București, Adolf Albin tipărește prima carte de șah scrisă în limba română cu caractere latine, *Amiculă jocului de schachă theoretică și practică*, iar în 1882, apare la Craiova *Manualul amatorului jocului de șah*, semnat cu inițialele M.A.

Spania, Italia și Franța, fără însă a se putea preciza în ce a constat contribuția fiecăreia în parte și la ce dată s-a produs. La sfârșitul secolului al XIII-lea jocul trecuse din Italia în Germania, poate și în țările nordice, iar din Franța în Anglia, cuprinzând practic întreaga Europă. Șatrاندjul a pătruns, dar direct din Asia (după cum o atestă terminologia șahistă rusească), și în Rusia, de unde s-a infiltrat apoi și în Țările Române și Polonia, unde este semnalat în secolul al XVIII-lea. Cf. Constantin Ștefaniu, *op. cit.*, pp. 8 și 26.

¹³ Cf. Constantin Ștefaniu, *op. cit.*, p. 99.

¹⁴ *Giocul șatranci*, tălmăcit de F. Rujițki, anul 1838, april 4 zile, Eșii. Manuscrisul lucrării, provenind din biblioteca lui Nicolae Iorga, a intrat în patrimoniul Bibliotecii Academiei Române, în anul 1953, unde se păstrează sub cota 1763 (apud Constantin Ștefaniu, *op. cit.*, p. 102 și Virgil Nestorescu, 1999, p. 140).

Acestor vechi contribuții în limba română li se alătură lucrarea în limba latină pe care o edităm acum în ediție bilingvă și care este cea mai veche carte de șah tipărită pe teritoriul României¹⁵: *INFORMATIONES SPECULATIVAE ET PRACTICAE DE INGENIOSO ET ARTIFICIALI SCRUPORUM LUSU* SCHACH, vulgo sic nuncupato, *AD METHODUM D(OMINI) PHILIPPI STAMMA, Natione Arabis, magistri recentioris, succinto modo expositae et ILLUSTRISSIMO DOMINO, DOMINO C.P.F. Patrono suo gratiosissimo PRO NOVO Anno humillime oblatae a P.F.G. EX GRATIOSA CONCESSIONE ET INDVLTVSUPERIORVM. VARADINI, Impressum per Ignat(ius) Ioan(nes) Bap(tista) Bálent, Episcopalem Typogr(aphum)* „Explicații teoretice și practice privitoare la ingeniosul și meșteșugitul joc al pieselor, numit ȘAH în limba populară, după metoda domnului Philipp Stamma, de neam arab, proaspăt maestru, înfățișate pe scurt și oferite în dar de către P.F.G., cu smerită plecăciune, pentru Anul Nou, preailustrului domn, domnului C.F.P., protectorul său mult binevoitor. Prin milostiva îngăduință și permisiune a superiorilor săi, s-a tipărit la Oradea de Ignațiu Ioan Baptista Balent, tipograf episcopal”.

¹⁵ Note despre această carte au apărut, sub semnătura lui Constantin Mălinaș, în articolele „Cea dintâi carte de șah din România”, în *Teatru. Rebus. Magazin. Supliment al Caietului de sală – Teatrul de Stat, Oradea, ianuarie, 1988* și „Preocupări academice la Oradea. 1788-1806”, în *Cetatea culturală. Revistă de cultură, literatură și artă*. Seria a III-a, an IX, nr. 10 (82), octombrie 2008, Cluj-Napoca, pp. 17-23.

Lucrarea a fost semnalată pentru prima dată de U. Vătureanu în anul 1975¹⁶, iar o descriere bibliologică a ei a fost făcută în anul 1978 de Dan Rîpă-Buicliu, Ioana Zmeu și Vasile Savin¹⁷. În anul 2000, cartea a apărut în ediție anastatică sub îngrijirea lui Marian Stere, în colecția ARHIȘAH 8 a Editurii Gambit, însoțită de *Cuvântul editorului*, pp. 67-69, în care sunt date câteva informații referitoare la această lucrare.

Istoria ediției de față a început în anul 1988, când regretatul Constantin Ștefaniu, șahist, arbitru internațional și autor al unor cărți de referință consacrate sportului minții, mi-a pus la dispoziție o copie xerox a lucrării, în vederea transcrierii și traducerii acesteia pentru a fi publicată în ediție bilingvă. Dispariția lui Constantin Ștefaniu, la scurt timp după ce încheiasem traducerea și transcrierea textului, m-a determinat, dintr-o datorie de conștiință, să amân *sine die* acest proiect. Odată cu apariția ediției anastatice realizate de Marian Stere, am redevenit interesată de acest proiect de introducere în circuitul cultural a unei cărți rare, care aparține categoriei așa-numitelor *transilvanice*, tipărituri imprimate pe teritoriul Transilvaniei, sub diferite influențe culturale și religioase, în limbile latină, germană și maghiară. Am început o serie de cercetări pentru a identifica biblioteci în care s-ar putea afla micul manual de șah, precum și pentru a găsi o bibliografie minimală, care să îmi ofere informațiile necesare prezentării acestuia.

¹⁶ U. Vătureanu, „Piese albe – semnul soarelui”, în „Magazin”, nr. 950, 1975, p. 8.

¹⁷ Dan Rîpă-Buicliu, Ioana Zmeu, Vasile Savin, „Considerații bibliologice privind prima carte de șah din România”, în *Crisia*, Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, anul VIII, 1978, pp. 449-553.

Multă vreme s-a crezut că *Informationes* a apărut într-o ediție unică. O neconcordanță între exemplarele păstrate a condus spre concluzia că, după apariția primei ediții, care era precedată de un îndemn scris în distih elegiac adresat cititorului¹⁸, aceasta a fost retipărită într-o nouă versiune, în care motto-ul a fost înlocuit cu un poem, de asemenea compus în distih elegiac (poate de același autor), ale cărui ultime versuri reiau îndemnul din varianta inițială. O traducere în limba română a acestui poem a fost publicată de Constantin Ștefaniu în anul 1986¹⁹, fără niciun fel de indicație privind originalul consultat și numele traducătorului.

Se pare că s-au păstrat opt exemplare ale lucrării în diferite părți ale lumii²⁰. Dintre acestea, am identificat în afara granițelor un exemplar la Biblioteca Națională Széchényi din Budapesta, sub cota Gymn. 380, și un exemplar la Koninklijke Bibliotheek din Haga, sub cota KW 364 C 24,

¹⁸ Motto-ul primei versiuni a opusculului este următorul: *Lector Benevole! / Invenis errorem, ne rodas dente Theonis / Illum, sed solus corrige; amicus eris.* „Cititorule binevoitor ! Afli greșeli, dar de rău nu le vorbi cu dintele bârfelii lui Theon, / Ci tu însuși să le îndrepti; astfel prieten îmi vei fi.”

¹⁹ Constantin Ștefaniu, „Contribuții la o istorie a șahului românesc. Un poem despre șah scris la Oradea în limba latină acum 202 ani!”, în „Literatura și jocurile minții. Planeta șah”, Almanah 1986, București, pp. 60-63.

²⁰ Apud Fleisz, János, „A sakkozás kezdetei Nagyváradon és fejlődése a 18. század végéig” (Începuturile șahului în Oradea și dezvoltarea lui până la sfârșitul secolului al XVIII-lea), <https://www.erdon.ro/kozelet/helyi-kozelet/szemelvenyek-nagyvarad-sakktortenetebol-3296041/> (accesat 22.08.2021, ora 18:49).